

Макарчук В.В.

кандидат педагогічних наук,

кафедра загальної педагогіки

та педагогіки вищої школи,

Уманський державний педагогічний

університет імені Павла Тичини

РЕТРОСПЕКТИВА СТАНОВЛЕННЯ ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ В РАДЯНСЬКІЙ ШКОЛІ

Розглядається історія становлення продуктивної праці учнів у педагогічній теорії України.

The formation of history of pupils' productive labor is researched in Ukrainian educational theory.

Одним з найбільш цікавих для поглибленого вивчення та аналізу історії радянської школи з проблеми продуктивної праці учнів є період 1919-1937 рр., коли продуктивна праця відігравала домінуючу роль у навчанні та вихованні школярів та була системоутворюючим елементом усього змісту освіти.

Перші роки становлення радянської школи були періодом гострої боротьби за відмову від дореволюційної системи освіти, за утвердження принципів нової школи, періодом шукання нового змісту, нових методів навчання і виховання підростаючого покоління, організації суспільно корисної, продуктивної праці учнів. Для створення нової школи необхідно було розробити основні керівні положення, які визначили б шляхи її розвитку.

У серпні 1918 року в Москві відбувся 1-й Всеросійський з'їзд освітніх працівників з метою «виробити загальні директиви для планомірної роботи з освіти в дусі Радянської влади і знищити існуючу недомовленість у цьому відношенні» [8, 13]. Делегати з'їзду у своїх виступах підкреслювали, що нова школа має бути трудовою школою. «Кожна людина, – зазначав А.В. Луначарський, – повинна бути людиною праці, ...якій знання служать попередньою підготовкою для праці, щоб вона була доцільною, щоб вона була

спрямована по лінії, яка визначається людським ідеалом. Ось чому ми робимо школу трудовою...» [8, 25]. Трудова школа в розумінні А.В. Луначарського – це школа із сенсомоторним розвитком, школа «художньої праці» і профорієнтації на особистісно ціннісні напрями предметно-перетворювальної діяльності. Підтвердженням цьому є редагування А.В. Луначарським журналу «Художня праця». Нова пластика предметно-розвивального середовища вважалася ефективним засобом розвитку нової особистості. Але ідея профорієнтації і проектно-художньої спрямованості продуктивної праці, висловлена Н.К. Крупською, А.В. Луначарським не знаходила підтримки в партійних постановках, які формулювали і приймали чиновники, далекі від проблеми духовного розвитку особистості.

У березні 1919 р. було прийнято програму партії, в якій у § 12 були чітко визначені основні завдання в галузі народної освіти. Ця програма утверджувала принцип поєднання освіти з продуктивною працею, політехнізацією школи. Політехнізація розумілася як оволодіння різними техніками обробки матеріалів (технологічно обумовленими, утилітарно спрямованими).

Народному комісарові освіти для здійснення програми єдиної трудової школи було надано право «за погодження з відповідними центральними та місцевими установами, займати в тимчасове або постійне користування окремі земельні ділянки, сільськогосподарські економії, літні дачі, родовища корисних копалин, промислові підприємства, що є у віданні цих установ» [9, 15]. Цей декрет був прийнятий у період громадянської війни, коли потрібно було подбати не лише про освіту учнів, а й про їхнє матеріальне забезпечення. На земельних ділянках учні вирощували городні культури, зібраний урожай використовувався для їхнього харчування. За такого підходу втрачалася сутність продуктивної праці як засобу повноцінного розвитку учнів. Вона була лише засобом виживання в екстремальних умовах військового часу.

Питання про характер, місце і значення продуктивної праці у загальноосвітній школі викликало суперечки. Основна дискусія відбулася у червні 1919 р., її підсумки знайшли виявлення у таких положеннях: 1. У школі фізична і розумова праця повинні перебувати в тісному і органічному зв'язку. Всяке навчання буде успішним тільки тоді, коли воно поєднуватиметься з особистим досвідом дитини. Знання будуть більш глибокими, повними, якщо учень набуватиме їх у процесі фізичної праці. Те, що здобуто шляхом праці, залишає глибокий слід у свідомості дитини. Але не завжди розумова праця може супроводжуватися фізичним чи трудовим процесом. 2. Праця дітей в школі повинна бути суспільно продуктивною, а не марною працею.

3. Продуктивна праця є важливим фактором соціального виховання дитини. Діти працюють у школі колективно. Ця колективна праця на користь суспільства сприяє виробленню вміння спільно працювати і жити [4, 17-18]. Тобто продуктивна праця трактувалася як колективна форма діяльності. Особистісний підхід, можливість для самореалізації природних здібностей через продуктивну працю не бралися до уваги.

Потрібно зазначити, що 20-ті роки в історії радянської школи розглядаються як період безперервного експериментування. У цей час розроблялися теоретично і застосовувалися в практиці навчання найважливіші системи, форми і методи, створені передовою європейською і американською педагогічною думкою. Це були комплексна система навчання, метод проєктів, бригадно-лабораторний метод тощо, які підлягали управлінню зверху, а не здійснювалися природним чином, з урахуванням індивідуальних особливостей учнів, регіонів, колективів.

На трудову школу України істотно вплинув політехнізм російської освіти, а згодом став єдиним принципом, витіснивши українську ідею профорієнтації в процесі продуктивної праці. Політехнізація школи – це є ознайомлення в теорії і на практиці з усіма важливими галузями виробництва, оволодіння всіма найрізноманітнішими знаряддями й інструментами.

25 березня 1920 року нарком освіти Г.Ф.Гринько затвердив першу «Систему народної освіти Української СРСР», яка істотно відрізнялася від Російської системи освіти: дитячі будинки і дитячі садки для дітей від 4 до 8 років, дитячий будинок і семирічна трудова школа для дітей від 8 до 15 років. Єдина трудова школа складалася з двох концентрів: до першого концентру належали I-IV класи, а до другого – V-VII. У сільській місцевості організовувалися однорічні, дворічні і чотирирічні школи, які мали переростати в п'ятирічну, шестирічну і семирічну трудову школу.

Найповніше цю різницю виявив С.А.Ананьїн, який одним з перших дослідив положення про поєднання трудового навчання й виховання з продуктивною працею. Він зазначав: «У Росії найвпливовіша течія, що має змогу свої думки здійснити, тримається політехнічного погляду. Весь другий ступінь російської школи ... збудовано на політехнізмі. На цьому ступені діти вивчають найголовніші форми людської праці в їхній історії, соціально-економічній зумовленості, у зв'язку з політехнічними умовами та ін. А Україна таку форму трудового виховання рішуче відкинула. Трудова загальноосвітня школа на Україні єдина і суцільна. Закінчивши цю школу, її вихованці дістають суто професійну освіту. Політехнізмові на Україні протиставлено професійність» [1, 142-146]. Традиційний підхід до продуктивної праці, який ґрунтується на професіоналізмі, силовими і партійними відомствами було підмінено політехнізмом, що не відповідало українській традиції.

4 липня 1920 р. Наркомос УРСР прийняв постанову «Про проведення в життя 7-річної єдиної трудової школи», на основі якої в Україні були створені початкові і семирічні школи. За даними Наркомосу УРСР, на 15 жовтня

1920 р. тільки на території 9 губерній із 12 (крім Волинської, Подільської і Олександрійської, які були утворені в кінці 1920 р. і не встигли подати відомостей) було: єдиних трудових шкіл 22000 (2250 тис. учнів); дитячих будинків 600 (42000 дітей)... [3, 38].

У квітні 1921 р. Наркомос УРСР надіслав циркуляр «Про участь учнів трудових шкіл у посівній кампанії» в губернські відділи освіти такого змісту: «В той час, коли всі живі сили республіки залучаються до посівної кампанії, трудова школа не може залишитися поза цією справою. Участь учнів у посівній кампанії зміцнить їх фізично, дасть їм елементи політичного виховання, корисні знання і навички до праці. У терміновому порядку провести такі заходи: а) поставити за обов'язок, щоб всі шкільні ділянки були засіяні; б) кожна школа або група сусідніх шкіл повинні взяти районну ділянку землі і засіяти (розмір ділянки встановлюється залежно від місцевих умов). Обробіток землі на шкільних і районних ділянках повинен здійснюватися комунально. Догляд за городами і полями, охорона їх від шкідників повинні проводитися учнями» [5, 7]. З метою досягнення свідомого ставлення учнів до роботи, у названому циркулярі підкреслено, що перш, ніж залучати дітей до сільськогосподарської праці, потрібно організувати в школі спеціальні заняття, на яких дати учням теоретичні знання із сільського господарства, городництва. Але авторитарний підхід до продуктивної праці не дозволяв їй бути засобом повноцінного розвитку учнів: інтелектуального, емоційно-почуттєвого, вольового.

Передові школи залучали учнів до різноманітних видів праці, які диктувалися життям, а не особистими потребами учнів. Основним видом трудової діяльності учнів Гатецької 7-річної школи Бердичівської округи була сільськогосподарська праця. Школа мала 8 десятин землі, на яких вирощувалися городні, польові і садові рослини. Школярі брали участь у різноманітних роботах: підготовці ґрунту, сівбі, догляду за посівами, збиранні врожаю. Водночас ними проводилася дослідна робота з метою з'ясування таких питань: які ярові культури в місцевих умовах дають найвищий урожай, які овочі найвигідніше вирощувати та ін. Теоретичні знання з біології учні набували під кутом зору їхнього практичного застосування в землеробстві. Уміло організована праця учнів на шкільному полі забезпечила високу врожайність сільськогосподарських культур. Цим самим школа виявила конкретну допомогу селянським господарствам, які переймали досвід школярів з вирощування зернових і городніх рослин [6, 74].

У період 1921-1931 рр. фізична праця набула масового поширення. Цей період характеризувався встановленням тісних зв'язків навчання із

суспільною діяльністю. Посилювалася увага до формування політехнічних навичок з метою наближення школи до життя. Утворювалися фабрично-заводські учнівства, школи учнівства масових професій. Після закінчення громадянської війни виникла потреба підняти з руїн народне господарство. У Києві в 1921 р. було організовано добровільне дитяче об'єднання «Юнтрудармія», учнів трудових шкіл, які, заготовляли паливо, розчищали залізничні колії, прибирали вулиці й заводські подвір'я, виконували іншу посильну їм роботу. Цей почин було підтримано в різних регіонах України.

У цей самий час по селах виникали учнівські посівками, які працювали на городах і в садках, збирали хліб та інші продукти на допомогу голодуючим дітям, допомагали сім'ям вдів у польових роботах. Це відбувалося в Україні задовго до виникнення так званого «тимурівського руху».

При всіх своїх позитивних рисах радянська школа в цей час не давала достатнього обсягу загальноосвітніх знань і не забезпечувала належну теоретичну підготовку учнів, які вступали до технікумів та у вищі навчальні заклади. Ця корінна хиба школи була відзначена «історичною» постановою ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. «Про зв'язок навчання з працею», в якій школам було дано таку вказівку: «Поєднання навчання з продуктивною працею необхідно проводити на такій основі, щоб уся громадська продуктивна праця учнів була підпорядкована навчальним і виховним цілям школи» [9, 44].

Керуючись постановою ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р., педагогічні колективи прагнули підпорядкувати працю навчальним і виховним цілям школи, здійснювали перші кроки у справі політехнічної підготовки учнів. Так, у Ладжинській школі Уманського району учні залучалися до трудової діяльності, яка була тісно поєднана з навчальною роботою (досліди з вивчення схожості насіння, протруювання насіння, боротьба з бур'янами). Усі види і норми виробничої праці визначалися школою, піонерською організацією у співпраці з правлінням колгоспу [7, 14].

На Першому Всеукраїнському зльоті юних піонерів було прийнято рішення про створення піонерської машинно-тракторної станції (МТС). Було оголошено республіканський місячник зі збирання вторсировини. А вже у квітні 1931 р. у районному центрі Херсонської округи – Снігурівці – «МТС імені Першого зльоту піонерів» мала 101 трактор, обробляла 8250 га землі в 56 колгоспах. Вона стала однією із 150 МТС, створюваних на той час в Україні. У результаті успішно проведеної акції піонери вирішили здійснити збирання коштів на другу колону тракторів, а також на книги, спортивний інвентар, радіоприймачі, музичні інструменти [2, 193-194]. Зазначимо, що збиранням коштів на піонерську МТС не вичерпувалася участь школярів у розбудові

сільського господарства. На початку 1931 р. між Центральним бюро юних піонерів при ЦК ВЛКСМ та Наркомосом, з одного боку, та Наркомземом і Колгоспцентром СРСР – з іншого, було укладено договір, згідно з яким піонерські організації та школи зобов'язувалися організовувати дослідні ділянки, проводити деревонасадження, боротися з польовими шкідниками, доглядати молодняк, збирати органічні добрива, доглядати посіви, збирати колоски під час жнив, охороняти хліб на токах, пасти коней у нічний час, доглядати за молодняком, виготовляти граблі й держаки до лопат і сапок, брати активну участь у насадженні вздовж доріг і на полях лісосмуг, щоб затримувати сніг і протидіяти вивітрюванню родючого ґрунту.

Однак усі ці приклади не дають остаточних підстав робити висновок про те, що в період з 1931 до 1933 р. забезпечувався тісний зв'язок теорії з практикою, навчання з життям. Основний недолік у роботі школи в той час полягав у тому, що праця учнів не завжди підпорядковувалася навчально-виховній меті. Очевидним є і той факт, що заходи з поєднання навчально-виховного і трудового процесів у тогочасній школі могли лише тимчасово покращити ситуацію і не забезпечували постійного розвитку як економіки, так і освіти країни.

Отже, протягом 1931-1936 рр. змін зазнали зміст і організація трудового виховання дітей, молоді. На початку 30-х років зусилля органів народної освіти, керівників шкіл, учителів, а також громадськості були спрямовані на поліпшення політехнічної освіти, трудового навчання і виховання учнівської молоді. Учні сільських шкіл набували трудової підготовки на колгоспних і радгоспних ланах, у технічних і агробіологічних гуртках. В окремих випадках продуктивна праця здійснювалася як проектна діяльність, носила творчий характер. Переважним чином заохочувалася технічна творчість.

Заходи, заплановані і, по можливості, впроваджені в життя постановами уряду, не мали належного впливу на учнів через нестабільну економічну і політичну ситуацію в країні. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди в царині науково-технічного і соціального прогресу. Можемо вести мову про позитивні досягнення радянської школи лише тому, що свою діяльність вона розпочала фактично з нуля, відкидаючи усі здобутки дореволюційної (і світової) освіти й науки. Реформи тогочасної школи мали прогресивне значення лише для новоствореної радянської держави, а не для світової педагогіки. Проте не можна повністю ігнорувати деякі справді прогресивні намагання радянського уряду створити такі середні навчальні заклади, які б раціонально поєднували теорію і практику, забезпечували високу ефективність навчально-виховного (з високим відсотком трудової

діяльності) процесу. Основною характеристикою продуктивної праці радянського передвоєнного періоду була її авторитарна підпорядкованість державним, партійним органам. Керівництво зумовлювалося «зверху», завдання визначалися державою, учні підпорядковувалися партійним завданням.

У постанові Ради Народних Комісарів УРСР «Про підсумки навчально-виховної роботи початкових і середніх шкіл УРСР» у I півріччі 1939-1940 н.р. «відзначалося» поліпшення викладання основ наук у значній частині шкіл, унаслідок чого, порівняно з 1938-1939 н.р., підвищилася якість знань учнів, а також збільшилася кількість класів з повною успішністю. Потреба у науково-технічній інтелігенції замінила потребу у продуктивній праці як засобу виживання. До інтелектуальних і духовних потреб особистості і їхнього задоволення в процесі особистісно значущих видів продуктивної праці реформи у радянській школі не доходили.

Нарком освіти УРСР В.П. Затонський у наказі від 23 лютого 1937 р. «Про скасування викладання праці як самостійного предмета» зазначав, що замість праці як самостійного предмета в школах необхідно «значно поширити елементи політехнізму при викладанні фізики, математики, креслення, природознавства» [10, 162]. Це рішення мотивувалося тим, що шкільні навчальні майстерні були обладнані кустарною, примітивною технікою, в них прищеплювалися неправильні уявлення про сучасне індустріально-соціалістичне виробництво, що стан цих майстерень приводив до того, що учні не бачили наслідків своєї праці, а пришкільні ділянки часто використовувалися в особистих інтересах керівників шкіл і вчителів.

У 1937 р. всупереч постанові ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу» від 5 вересня 1931 р. було відмінено викладання ручної праці в школах і закрито майстерні та робочі кімнати. У 1937-1938 н.р. трудова підготовка учнів уже не передбачалася навчальним планом середньої загальноосвітньої школи. Відсутність послідовності у керівництва партійними органами організацією продуктивної праці не дозволяло розвиватися їй шляхом набуття досвіду, аналогічного європейському. Згортання трудового навчання, недооцінка ролі поєднання навчання з продуктивною працею призвели до того, що школа, хоч і домоглася певних успіхів у підвищенні якості теоретичних знань учнів, значно ослабила зв'язок з життям, недостатньо готувала своїх вихованців до участі в промисловому і сільськогосподарському виробництві.

Отже, починаючи з 1920 р. продуктивна праця учнів стає основною засадою загального навчання та професійної підготовки школярів. У цей час реформування системи освіти призвело до зміни парадигми «школи навчання»

на парадигму «трудової школи» й до визначення загальноосвітньої школи як трудової зі спрямованістю всього педагогічного процесу на працю. Аналіз показав, що в 1919-1937 рр. відбувалося теоретико-методологічне і науково-методичне обґрунтування діяльності всієї системи загальної освіти. Це був час, насичений перспективними пошуками, знахідками та досягненнями, які увібрали широкий спектр новаторських ідей вітчизняної та зарубіжної педагогіки. Саме цей період розглядається в історії радянської школи як час експериментування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьїн С.А. Трудове виховання: Його минуле й сучаснісне. – К.: Книгоспілка, 1924. – 148 с.
2. Вавілов І.С. Піонерська МТС // Піонерія України 1917-1941: Збірник. – К.: Молодь, 1979. – С. 191-197.
3. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР: 1917-1965. – К.: Радянська школа, 1966. – 260 с.
4. Дискусія про єдину трудову школу 29-30 червня 1919 р. – ЦДАЖР. – Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 382. – Арк. 17-18.
5. Дискусія про єдину трудову школу 29-30 червня 1919 р. – ЦДАЖР. – Ф. 166. – Оп. 2. – Од. зб. 519. – Арк. 7.
6. Дискусія про єдину трудову школу 29-30 червня 1919 р. – ЦДАЖР. – Ф. 166. – Оп. 9. – Од. зб. 119. – Арк. 74.
7. Дискусія про єдину трудову школу 29-30 червня 1919 р. – ЦДАЖР. – Ф. 166. – Оп. 11. – Од. зб. 145. – Арк. 14.
8. З протоколів засідань I Всеросійського з'їзду працівників освіти – ЦДАЖР. – Ф. 166. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Арк. 13, 25.
9. Керівні матеріали про школу. – К.: Радянська школа, 1962. – 44 с.
10. Про скасування викладання праці як самостійного предмета // Комуністична освіта. – 1937. – № 3. – С. 161-162.